

3. Бантова М.О. Методика викладання математики в початкових класах. – К.: Вища школа, 1982. – 288 с.
4. Власенко И.Т. Особенности словесного мышления взрослых и детей с нарушениями речи. – М.: Просвещение, 1990. – 223 с.
5. Даниленкова О.Р. Развитие предметного запоминания у детей с нерезко выраженным недоразвитием речи // Дефектология. – 2000. – № 6 – С. 18-29.
6. Логопедия / под ред. Л.С. Волковой, С.Н. Шаховской. – М.: ВЛАДОС, 1999. – 680 с.
7. Менчинская Н.А. Очерки психологии обучения арифметике. – М.: Учпедгиз, 1950. – 119 с.

In the article reasons of origin of types of difficulties are considered for junior schoolchildren with heavy violations of broadcasting at extrication of arithmetic tasks.

Keywords: arithmetic task, thought, development, understanding.

Отримано 29.9.2011

УДК 376.1 – 053.5

О.М. Ткач

СТРУКТУРА І ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ СПРИЙМАННЯ ТА ПОРОДЖЕННЯ ВИСЛОВЛЮВАННЯ У ДІТЕЙ

У статті висвітлені погляди науковців на процеси породження та сприймання висловлювання, формування програми висловлювання у дітей з нормальним і порушеним мовленнєвим розвитком, визначено рівні породження висловлювання та механізми сприймання висловлювання.

Ключові слова: мотив, задум, структурування, граматико-семантична програма, асоціативний і семантичний образ слова, звуковий образ, сприймання, експресивне та ымпресивне мовлення.

В статье раскрыты взгляды учёных на процессы порождения и восприятия речи, формирование программ высказываний у детей с нормальным и нарушенным речевым развитием, определены уровни порождения высказываний и механизмы восприятия речи.

Ключевые слова: мотив, замысел, структурирование, граматико-семантическая программа, асоциативный и семантический образ слова, звуковой образ, восприятие, импресивная и экспресивная речь.

Успішний розвиток мовлення дитини забезпечується багатьма чинниками. Один з них є взаємодія з носієм мови, що для дитини стає взірцем для наслідування. Спілкування з дорослим є одним з найважливіших факторів загального психічного розвитку дитини. Цей процес складається, на думку М.І. Лісіної, з трьох основних категорій засобів спілкування:

- 1) експресивно-мімічних,
- 2) предметно-дієвих,
- 3) мовних операцій.

У шкільному віці процес формування мовлення проходить дуже інтенсивно. Перш за все вдосконалюється узагальнююча функція мовлення. На наступних етапах розвитку відбувається відокремлення мовлення від практичного досвіду, формується регулююча і плануюча функція мовлення.

Таким чином, найбільш істотно при аналізі досліджень з проблеми формування лексики у дітей розглянуто зростання обсягу словника, вікові динамічні зміни системи значень слів, рівень усвідомлення дитиною мовленнєвої дійсності.

Психолінгвістична теорія мовленнєвої діяльності, концепції про процеси породження і сприймання мовлення розкривають структуру і особливості цих процесів, дозволяють визначити шляхи формування основних компонентів мовлення і потенційні можливості мовленнєвого розвитку.

Л. С. Виготський склав **схему внутрішньої психологічної організації процесу породження мовлення** як послідовності взаємопов'язаних фаз діяльності, що включає такі етапи:

- 1) мотивація, намір;
- 2) думка - мовленнєва інтенція,
- 3) опосередкування думки у внутрішньому мовленні;
- 4) опосередкування думки в значеннях зовнішніх слів - реалізація внутрішньої програми;
- 5) опосередкування думки в словах - акустико-артикуляційна реалізація мовлення.

Мотивація є першою ланкою в процесі породження мовлення. Від мотивації, від потреб людини зароджується думка як одиниця мислення. Одиницею мовленнєвого мислення Л. С. Виготський вважав значення слова. Він також виділив "внутрішнє мовлення" - мовлення "для себе". У внутрішньому мовленні думка перетворюється в слово, що складається з предикатів, а слова переходять із задуму в значення, виникають словесні позначення елементів змісту. Внутрішнє мовлення

реалізується згодом у зовнішнє. Рух від думки до слова, за Л. С. Виготським, відбувається у вигляді перетворення особистісного змісту (мови думки) в загальнозрозуміле значення (мову слова).

М. І. Іжинкін, продовжуючи роботу Л. С. Виготського, припустив, що у свідомості людини існує **універсальний предметний код (УПК)**, що позначає дійсність у вигляді схем, чуттєвих образів. За Н. І. Іжинкіним, рух від думки до слова у внутрішньому мовленні починається з перекодування внутрішнього невербального "предметно-схемного" коду у вербальне мовлення. Слова і вислови синтезуються кожен раз за певними правилами.

А. Р. Лурія вважав, що в процесах породження і сприймання мовлення "думка використовує коди мови", а слово являє собою складну систему кодування, що реалізує функції позначення, аналізу та узагальнення. Мовлення за А. Р. Лурією - це система синтагм (цілих висловлювань). **Процес породження мовлення по А. Р. Лурії** включає в себе наступні етапи:

- 1) мотив;
- 2) задум;
- 3) внутрішнє мовлення - "механізм, що перетворює внутрішні суб'єктивні смисли в систему зовнішніх розгорнутих мовних значень";
- 4) формування глибинно - синтаксичної структури;
- 5) зовнішнє мовленнєве висловлювання, що спирається на поверхнево - синтаксичну структуру.

Детальний аналіз мовленнєвої діяльності був здійснений у 1960-1970 роках Московською психолінгвістичною школою (А. А. Леонтьєв, Т. В. Рябова-Ахутіна та ін.) А. А. Леонтьєв узагальнив фундаментальні положення вчених в **концепцію породження і сприймання мовлення**. Дослідники встановили, що в основі теорії породження мовного висловлювання лежить евристичний принцип - мовець може вибирати різні **моделі породження мовлення**.

За А. А. Леонтьєвим модель породження мовлення складається з етапів:

- підетап - мотивація, орієнтування;
- 1 етап - внутрішнє програмування. Внутрішня програма відповідає тільки змістовому ядра майбутнього висловлювання (суб'єкт, предикат або об'єкт);
 - 2 етап - граматико-семантична реалізація внутрішньої програми;
 - 3 етап - моторне програмування. На початковому етапі здійснюється орієнтування в ситуації і формуються комунікативні наміри. На етапі створення внутрішньої програми мовленнєві наміри опосередковуються кодом особистісних смислів і створюється основна концепція висловлювання. Цей процес забезпечується діалектичною єдністю та інтеграцією думки та мовленнєвих операцій. На наступному етапі задум перетворюється в програму висловлювання на основі

сміслового структурування дійсності та її відображення у знаках мовного коду. У внутрішньому мовленні відбувається семантична і граматична реалізація висловлювання. На заключному етапі відбувається звукова реалізація висловлювання.

Під керівництвом А. М. Шахнаровича проводилися дослідження з **проблеми формування програми висловлювання у дітей** на етапі однослівних речень. Було встановлено, що в цей період дитина здійснює предикуювання (співвіднесення висловлюваного у реченні з дійсністю). Дослідники виділили наступні етапи розвитку предикативності у дітей:

- 1) слово-речення і ситуація не розчленовані, характерне використання жестів;
- 2) етап смислового синтаксисування - з'єднання елементів ситуації без вираження зв'язку між ними;
- 3) з'єднання елементів ситуації за допомогою інтонації,
- 4) розгорнуте граматично структуроване висловлювання.

Т. В. Ахутіна, вивчаючи розлади при афазії, також розробила модель породження мовного висловлювання і визначила **рівні породження мовлення**:

- 1) мотивація;
- 2) думка,
- 3) внутрішня смислова програма - смислове синтаксисування і вибір смислів у внутрішньому мовленні;
- 4) семантична структура речення - семантичне синтаксисування і вибір мовних значень слів;
- 5) лексико-граматична структура речення - граматичне структурування і вибір слів за формою;
- 6) моторна програма синтагми - кінетичне програмування та вибір артикулем;
- 7) артикуляція.

У дітей на ранніх етапах розвитку мовленнєвої структури висловлювання (семантична і фазична) не розчленовані і організовуються смисловим синтаксисом. Дитина виділяє словом найбільш значимий компонент ситуації - предикат (тему), а підмет (рема) мається на увазі. Дослідження Т. В. Ахутіної довело складність семантизації в процесі мовотворення. Автор робить важливий висновок про те, що етапи мовної компетентності дитини співвідносяться з рівнями породження мовлення у дорослого.

І. А. Зімня виділяє **3 рівні мовотворення**:

- 1) мотиваційно-спонукаючий - містить мотив і комунікаційний намір;
- 2) процес формування і формулювання думки - змістотворча і формуюча фази;
- 3) реалізація висловлювання у зовнішньому висловлюванні.

У роботах А. А. Леонтьєва, Т. В. Ахутіної, І. А. Зімньої простежується єдність поглядів на природу породження мовлення. Процес мовотворення розглядається як цілеспрямована, вмотивована діяльність, яка має певні етапи, рівні. Внутрішня програма висловлювання забезпечується різними кодовими системами (мовноруховою, слуховою, зоровою, предметно-схематичними кодами).

У процесі вибору слів виділяють три етапи пошуку:

- асоціативний за семантичним образом слова;
- за звуковим образом слова;
- на підставі суб'єктивної характеристики слова.

Дослідження Л. С. Виготського, М. І. Жинкіна, А. Р. Лурії, А. А. Леонтьєва та ін лягли в основу теорії мовленнєвої діяльності. Її основним положенням є ідея про те, що мовлення дитини розвивається в результаті генералізації мовленнєвих явищ, сприймання мовлення оточуючих і власної мовленнєвої активності.

Сприйняття мовлення відбувається за тими самими закономірностями, що й інше сприйняття. Існують дві ситуації сприйняття - первинне формування образу сприймання і розпізнання вже сформованого образу (А. А. Бодальов, 1982).

Представники Московської психолінгвістичної школи вважають, що більшість ситуацій сприймання мовлення пов'язані з використанням вже сформованого еталону за моторними і сенсорними ознаками. Слово має стійкий моторну образ, стійке звучання і графічне зображення. Звуковий образ слова є одиницею смислового сприймання. Смыслоразрізнявальну роль відіграють фонемі, ознаки звуків мовлення людини. Л. С. Виготський писав, що одиницею мови в звуці є фонема, тобто неподільна фонологічна одиниця, яка зберігає всі основні властивості всієї звукової сторони мовлення у функції позначення. В українській мові смыслорозрізнявальними ознаками є:

- 1) глухість - дзвінкість (тин - дим),
- 2) твердість - м'якість (віл - сіль);
- 3) наголошеність - ненаголошеність (замок-замок).

Диференціацію звуків мовлення, фонем забезпечує фонематичний слух. Крім фонематичного слуху важливе значення в процесі породження і сприймання мовлення відіграє його моторна ланка - набір узагальнених артикулем, які відрізняються чіткими фонематическими ознаками і забезпечують стійкість звучання і вираження слова.

Слово є єдністю звучання і значення. Компонентами семантики слова є предметна віднесеність, значення і зміст. Слово тісно пов'язане з предметними образами, є їх відображенням. Значення слова - це узагальнене і стійке відображення предметного змісту, включеного в суспільно-практичну діяльність людини. Воно виділяє істотні ознаки, узагальнює їх, і на цій основі відносить предмет до певної категорії.

Л. С. Виготський підкреслював, що в процесі розвитку дитини слово змінює свою смислову структуру, збагачується системою зв'язків і стає узагальненням більш високого рівня. Значення слова розвивається у двох аспектах: змістовому і системному. Змістовий розвиток полягає у зміні предметної віднесеності слова, яка набуває категоріальний характер. Системний розвиток значення слова пов'язаний з тим, що змінюється функціональна система, що стоїть за даним словом (на ранніх етапах розвитку дитини - це афективний зміст, у дошкільному віці - набутий досвід, образи, пам'ять, у дорослої людини - система логічних зв'язків, включення слова в ієрархію понять). Зміст слова - це індивідуальне значення, яке набуває слово для людини в кожній конкретній ситуації, породжується усім життєвим досвідом людини (О. М. Леонтьєв, 1972; А. Р. Лурія, 1969, 1975; Л. С. Виготський, 2000; Л. С. Цветкова, 1985).

Механізм смислового сприймання висловлювання по І.А. Зіміній складається з двох фаз:

1) на основі ототожнення слова приймається рішення про смислового ланку (синтагмі, двуслівному поєднанні) і про зв'язки між смисловими ланками;

2) фаза смислоформування - узагальнення результату перцептивно-мисленнєвої роботи і переведенні його на цілу одиницю розуміння - загальний зміст повідомлення.

Мовлення у психічній сфері людини займає певне місце і реалізує функції, на основі яких здійснюється спілкування. Опції мовлення за Л. С. Цветковою:

- комунікативна функція: мовлення є засобом і формою спілкування;

- функція регулювання діяльності, організації та зв'язування інших психічних процесів;

- функція узагальнення: слово аналізує і виділяє предмети, однорідні за вмістом у певні категорії;

- когнітивна функція: засіб і форма пізнавальної діяльності;

- номінативна функція: слово позначає і заміщає предмети, об'єкти, явища;

- емоційно-виразна функція: конкретний зміст слів передається за допомогою інтонації, модуляції голосу, ритміко-мелодичного компонента, пауз, жестів, міміки.

Всі мовленнєві функції взаємопов'язані, опосередковані одна другою.

Теоретико-методологічні концепції Л. С. Виготського, А. Р. Лурії, А. Н. Леонтьєва розкривають глибокий взаємозв'язок мовлення і формування вищих психічних функцій. Психологи (Л. С. Виготський, А. Н. Леонтьєв, А. В. Запорожець, А. О. Люблінська, Г. Л. Розенгарт-Пупко та ін) довели, що оволодіння мовленнєвою системою перебудовує всі основні психічні процеси у дитини. Слово виявляється

потужним фактором, якісно змінює психічну діяльність, відповідним відображення дійсності і опосередковуючим нові форми уваги, пам'яті, уяви, мислення, а також діяльності. У міру розвитку мовлення свідомість переходить з рівня безпосереднього, чуттєвого досвіду на рівень узагальненого, раціонального пізнання.

Мовлення бере участь у практичному, наочному і абстрактному мисленні, виокремлюючи суттєві ознаки сприйнятих явищ, ситуацій, які слово позначає і узагальнює. Мовлення - це спосіб формування та реалізації мислення, пізнавальної діяльності, спосіб зберігання загальнолюдського соціального досвіду. Слово дозволяє розкрити загальний і узагальнений зміст або значення речей, викликати в уяві образи-уявлення різної модальності (зорової, слухової, тактильної) і оперувати ними.

Дослідження А. Р. Лурії, Б. Г. Ананьєва, Г. Л. Розенгарт-Пупко і інших також показали, що на ранніх етапах формування мовлення провідна роль належить процесам сприймання і образів-уявленням. Л. С. Виготський писав, що будь-яке слово має початковий образ, і зростання словника дитини прямо пов'язане з утворенням чисельних і різноманітних зв'язків між образами предметів, явищ і словами, що їх позначають. Н. Х. Швачкіним було досліджено розвиток значень перших слів дитини. Найбільш ранні значення ґрунтуються на наочних узагальненнях за яскравими зовнішніми ознаками предметів. Наступний тип значень формується на об'єдні в одному пред'явленні подібних і відмінних ознак предмета. Третій вид значень характеризується загальними і найбільш постійними ознаками предмета. С. Л. Рубінштейн вважав, що слово є відображенням предмета, його зв'язок опосередковано через узагальнений зміст слова, через поняття, або через образ.

Сприймання під впливом мовлення стає більш точним і набуває вибіркового та системного характеру, стає осмисленим, категоріальним (Л. С. Виготський). Завдяки мовленню виникає логічна пам'ять, абстрактне мислення; в руховій сфері на базі елементарних рухів і дій формуються предметні дії.

Мовлення відіграє істотну роль у формуванні особистості, довільних форм регулювання та контролю поведінки. І. П. Павлов назвав мову вищим регулятором людської поведінки, а Л. С. Виготський розглядав її як основний засіб розвитку особистості, управління поведінкою людини (спочатку зовнішнє, потім внутрішнє).

"Онтогенез мовленнєвих здібностей - найскладніша взаємодія, з одного боку, процесу спілкування дорослих і дитини, процесу що поетапно розвивається; з іншого - процесу розвитку предметної і пізнавальної діяльності дитини. І те, що розвивається в процесі розвитку дитячого мовлення - це не мова, а характер взаємодії наявних

у розпорядженні дитини мовних засобів і характеру функціонування цих засобів, тобто спосіб використання мовлення з метою пізнання та спілкування" (О. О. Леонт'єв).

"Основним і вирішальним у розвитку мовлення дитини є не саме по собі оволодіння номінативною функцією слова, а те, що дитина набуває змоги та вміння за допомогою слова вступити в спілкування з оточуючими" (С. Л. Рубінштейн).

Оволодіння мовленням - в основному відбувається несвідомо і залежить від здатності дитини аналізувати мовлення дорослих. Існує загальна стратегія засвоєння мовних правил: спочатку усвідомлюються основні, глибинні моделі мовлення і засновані на них мовленнєві правила, потім удосконалюється і уточнюється значення слова та способів його застосування.

Список використаних джерел:

1. Ахутина Т.В., Пылаева Н.М. Преодоление трудностей учения: нейропсихологический подход. – СПб.: Питер, 2008. – 320 с.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. Психологическое исследование / под ред. В. Колбановского. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1974. – 362 с.
3. Ижинкин Н. Механизмы речи. Издательство академии педагогических наук. – М.: Учпедгиз, 1958. – 462с.
4. Зимняя И. А. Лингвопсихология речевой деятельности. – М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО "МОДЭК", 2001. – 432 с.
5. Логопедія / за ред. М.К. Шеремет. – К.: Видавничий Дім"Слово", 2010. – 672 с.
6. Лурия А. Р. Письмо и речь: Нейролингвистические исследования. – М.: Академия, 2002. – 352 с

The article highlighted the views of scientists on the processes of generation and perception of expression, the formation of the program statements in children with normal and impaired speech development, defined the level of expression and generation mechanisms of perception statements.

Keywords: motive, purpose, structure, grammar, semantic program, associative and semantic word image, sound image, perception, internal and external broadcasting

Отримано 29.9.2011